

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

У світі є багато речей, коштовніших за гроші.

Я народився 1920 року в місті Ляйпциг, що у Східній Німеччині. Мене звали Абрагам Соломон Якубович, але друзі коротко називали мене Аді. Англійською це ім'я звучить як Едді. Тож, будь ласка, друже, зви мене Едді.

Родина в нас була дружна й велика. Мій батько, Ісидор, мав чотирьох братів і трьох сестер, а мама, Ліна, була одною з тринадцятьох дітей. Уявляєте, яка сильна була моя бабуся — виховала стільки дітей! Перша світова війна забрала в неї сина — єврея, який поклав життя заради Німеччини, і чоловіка — мого дідуся, військового капелана, що так і не повернувся додому.

Батько, польський іммігрант, що осів у Німеччині, невимовно пишався німецьким громадянством. Уперше він виїхав із Польщі вчитися точної механіки на виробництві друкарських машинок «Ремінгтон»¹.

¹ *E. Remington and Sons* (1816—1896) — компанія-виробник вогнепальної зброї і друкарських машинок у штаті Нью-Йорк, яку заснував коваль Еліфалет Ремінгтон. 1 березня 1873 року компанія стала відома завдяки виробництву першої друкарської машинки. (Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інше.)

А що батько добре володів німецькою, то зміг поїхати до Америки, найнявшись на торговельне німецьке судно.

Справи в Америці йшли якнайкраще, але батько сумував за родиною, тож вирішив попливти назад до Європи і попрацювати на іншому німецькому судні. Прибув він якраз тоді, коли починалася Перша світова війна. Батько подорожував із польським паспортом, тож німці затримали його як іноземця за незаконний перетин кордону. Однак німецькі чиновники зрозуміли, що він вправний механік, випустили його з ув'язнення і відправили на роботу на заводі в Ляйпцигу, де виробляли артилерійську зброю для військових потреб. У той час він закохався і в мою матір, Ліну, і в Німеччину, де залишився після війни. У Ляйпцигу батько відкрив завод, одружився з моєю матір'ю, і незабаром народився я. Два роки по тому на світ з'явилась моя менша сестричка Йоганна. Ми коротко називали її Генні.

Ніщо не могло похитнути батькові патріотизм і гордість за Німеччину. Ми вважали себе насамперед німцями, потім — німцями й аж тоді — євреями. Здається, усвідомлення того, що ми гідні городяни нашого Ляйпцига, важило для нас більше, ніж наша релігія. Ми дотримувалися традицій і відзначали свята, але наша відданість і любов належали Німеччині. Я пишався, що походжу з Ляйпцига, міста, яке протягом 800 років правило за центр мистецтва і культури: тут існував один із найстаріших симфонічних оркестрів у світі, це місто надихало Йоганна Себастьяна Баха, Клару Шуман, Фелікса

Мендельсона, письменників, поетів і філософів — Гете, Ляйбніца, Ніцше і багатьох інших.

Століттями євреї були невіддільною частиною ляйпцизької спільноти. Із часів середньовіччя великий ринковий день був у п'ятницю, а не в суботу, щоб торговці-євреї могли відсвяткувати шабат, адже нам не можна працювати по суботах. Видатні містяни й меценати-євреї, як і єврейська громада, робили свій внесок у суспільне благо, наглядаючи за зведенням однієї з найгарніших у Європі синагог. У житті панувала злагода. І для дитини то було чудове життя. Лише за п'ять хвилин ходьби від нашого дому був зоологічний парк, колекція якого славилася на весь світ. Там розводили більше левів, ніж у будь-якому іншому зоопарку світу. Уявляєте, як це захоплювало малого хлопчика? Двічі на рік проходили величезні ярмарки, на які батько брав мене з собою, — ті самі ярмарки, завдяки яким Ляйпциг став одним із найкультурніших і найбагатших міст у Європі. Завдяки своєму географічному розміщенню та ролі торговельного міста Ляйпциг був своєрідним містком, яким поширювалися нові технології і погляди. Тамтешній університет, другий за віком у Німеччині, було засновано 1409 року. Першу у світі щоденну газету почали друкувати в Ляйпцигу 1650 року. Місто книжок, музики, опери. Хлопчиком я щиро вірив, що належу до найбільш передового, найкультурнішого, найвитонченішого — і, звичайно ж, найосвіченішого — суспільства у світі. Як же я помилявся.

Хоча сам я й не був надто набожний, до синагоги ми ходили регулярно. Стараннями матері в кухні

й на столі все було кошерне — мама намагалась дотримуватися традицій, щоб потішити свою матір, мою бабусю, що жила з нами та була дуже набожна. Щоп'ятниці ввечері ми збиралися за вечерею на честь *шабату*, промовляли молитви й куштували традиційні страви, які з любов'ю готувала бабуся. Вона куховарила на здоровенній дров'яній плиті, що також прогрівала весь дім. Будинок пронизувала хитромудра трубопровідна система, тому додаткове тепло не марнувалося, а дим безпечно виходив надвір. Коли ми приходили з морозу додому, то всідалися на подушки біля плити і грілися. Я мав собаку, маленьку таксу на ім'я Лулу, яка в холодні вечори згорталась калачиком у мене на колінах. Як же я дорожив такими вечорами.

Батько тяжко працював, щоб забезпечити нас, і жилося нам добре, але він незмінно пояснював, що в житті є дещо важливіше, ніж матеріальні речі. Щоп'ятниці перед вечерею на честь *шабату* мати випікала три-чотири *хали*. Це надзвичайно смачний ритуальний хліб на основі яєць і борошна, який євреї їдять у свята. Коли мені було шість, я спитав батька, чому ми печемо так багато хал, якщо нас у сім'ї лише четверо. Батько пояснив, що решту буханців бере до синагоги, щоб роздати нужденним євреям. Він любив гостей. Завжди приводив кількох додому, щоб розділити з ними вечерю. Однак мама прохала батька запрошувати на один вечір не більше як п'ятьох людей, адже більше просто не розмістилося б за столом.

— Якщо пощастило мати гроші й затишний будинок, можна дозволити собі допомогти тим, хто цього

не має, — казав батько. — От у цьому й полягає сенс життя. Ділитися своїм добром.

Він говорив, що приємніше давати, аніж брати; що найважливіше в житті — друзі, родина, доброта — набагато коштовніше за гроші. Людина цінніша, ніж рахунок у банку. Тоді батькові слова здавалися мені дивними, але тепер, після всього, що я побачив у житті, розумію, що він мав рацію.

Проте на нашу сімейну ідилію насувалася хмара. Німеччину спіткало лихо. Країна програла попередню війну, й економіка лежала в руїнах. Союзники-переможці вимагали стільки репарацій, скільки Німеччині не до снаги було сплатити, і від цього потерпало 68 мільйонів людей. Бракувало їжі й пального, лютували злидні, і це гостро відчували горді німці. Хоча ми були доволі заможними, належали до середнього класу, однак дістати численні необхідні речі було неможливо, навіть за готівку. Мати йшла пішки на ринок за багато кілометрів, щоб обміняти сумочки й одяг, нажиті у кращі часи, на яйця, молоко, масло чи хліб. Напередодні мого тринадцятого дня народження батько спитав, чого мені хотілося б у подарунок. Я попросив шість яєць, білого хліба — знайти який непросто, бо німці віддають перевагу житньому хлібу, — та ананас. Я не міг уявити нічого грандіознішого за шість яєць і ніколи не бачив ананаса. І батько якось його знайшов — не маю жодного уявлення, як саме, але такий уже був мій батько. Він був ладний зробити, здається, неможливе, щоб потішити мене. Я так зрадів, що з'їв усі шість яєць

і цілий ананас. Я ніколи не їв так багато калорійної їжі. Мама казала мені не їсти все одразу, та хіба ж я послухався? Ні!

Інфляція була жахлива, тому витратити гроші на консерви й сухофрукти чи відкласти на майбутнє стало неможливо. Батько приходив додому з роботи з валізою готівки, яка знецінювалася до ранку. Він посилав мене до магазину, напучуючи:

— Купуй усе, що зможеш! Якщо є шість хлібин, бери шість! Завтра ми все втратимо!

Жити було тяжко навіть заможним людям, тож німці почувалися приниженими і злилися. Люди занепадали духом і вже були готові на будь-яке розв'язання ситуації. Партія нацистів і Гітлер пообіцяли німецькому народові розв'язання. І знайшли ворога.

Коли 1933 року Гітлер прийшов до влади, то приніс із собою хвилю антисемітизму. Мені тоді виповнилося тринадцять років, і, за нашими традиціями, настав час свята під назвою *бар-міцва* — це стародавня релігійна церемонія, під час якої відзначають досягнення повноліття. Після церемонії *бар-міцва*, що означає «син заповіді», зазвичай буває чудова вечірка зі смачною їжею і танцями. В інші часи церемонію провели б у Ляйпцизькій синагозі, але, відтоді як нацисти здобули владу, це було заборонено. Натомість моя церемонія *бар-міцва* відбулася в маленькій синагозі за триста метрів од нас. Рабину, який керував нашою *шкуль* (ще одна назва синагоги, дослівно — «дім книжок»), клепки не бракувало. Він здав квартиру під синагогою

одному неєвреєві¹, син якого служив у СС. Під час єврейських погромів син цього чоловіка завжди слідкував, щоб квартиру (а отже, і *шуль* над нею) не чіпали. Якби зруйнували *шуль*, то довелось б зруйнувати і квартиру того чоловіка.

Ми провели релігійну церемонію у світлі свічок та в молитвах за рідних — і за живих, і за тих, хто вже покинув нас. За єврейською традицією, після церемонії мене вже вважали чоловіком, що відповідає за свої вчинки. Я замислився про майбутнє.

Ще зовсім маленьким я хотів стати лікарем, але не мав до цього хисту. У Німеччині існують центри, де виявляють, до чого здатні діти, — для цього перевіряють їхню пам'ять і моторику рук. Виявилось, що в мене був хист до оптики й математики, бо я мав бездоганний зір і добру координацію рук та очей. Із мене мав вийти вправний інженер, тож цього я й вирішив учитися.

Я ходив до дуже хорошої школи, що називалась *32 Volksschule*² і була розміщена в гарній будівлі. Від мого дому до школи був приблизно кілометр, тож я доходив туди пішки за п'ятнадцять хвилин. Хіба що стояла зима! Ляйпциг — дуже холодне місто, і вісім місяців на рік річка була скута кригою. Тоді я міг домчати до школи на ковзанах за п'ять хвилин.

¹ В івриті існує поняття на позначення осіб, що не є євреями за національністю («гой»).

² *Volksschule* (фолькшшуде, з нім. — «народна школа») — перша обов'язкова ланка пруської системи освіти: восьмикласна школа, де здобувають початкову і середню освіту.

Я перейшов до старшої школи 1933 року і мав ходити до гімназії імені Ляйбніца. Якби історія склалася інакше, я провчився б там до 18 років, але не судилося.

Якось я прийшов і дізнався, що більше ходити туди не можу: мене виключили за те, що я єврей. Для мого батька, упертого чоловіка з непоганими зв'язками в Ляйпцигу, це було неприпустимо, і невдовзі він розробив новий план мого навчання.

— Не переймайся, — сказав батько. — Ти й далі навчатимешся. Я про це подбаю.

Мені підробили документи, і друг родини посприяв, щоб мене зарахували на навчання до «Джетерунд-Ширер», машинобудівного коледжу в Тутлінгені, на південь від Ляйпцига. На той час то був світовий центр машинобудування, що постачав точну механіку в різні країни. Вони виготовляли які завгодно неймовірні пристрої, хитромудрі медичні інструменти і промислове обладнання. Пам'ятаю, як побачив пристрій, до одного кінця якого на конвеєрі під'їжджала курка і з'являлась на іншому вже обскубана, помита і запакована. Я не повірив своїм очам! І я навчуся робити такі пристрої і здобуду найліпшу у світі інженерну освіту. Для цього треба було скласти низку іспитів. Я так нервував, що мусив вчасно витирати піт з лоба, щоб він не капнув на папір і не зіпсував мені роботу. Я дуже боявся підвести батька.

Мене зарахували на навчання під іменем Волтера Шляйфа — неєврея, німця-сироти, якому призначення Гітлера на посаду канцлера Німеччини загрожувало менше. Німецький хлопчик Волтер